

ΣΤΟ ΣΤΑΥΡΟΔΡΟΜΙ *Ιστορίας και Λογοτεχνίας*

ΟΚΤΩ ΚΕΙΜΕΝΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Γεράσιμος Μέρμανος – Νικήτας Σινιόσογλου

ΨΗΦΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ 04

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ | ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH | NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΕΙΚΟΝΕΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

Προσωποποιήσεις της Ιστορίας, της Φαντασίας και της Ποίησης: Η.-F. Gravelot, C.-N. Cochin και C.-É. Gaucher, *Iconologie par figures, ou Traité complet des allégories, emblèmes etc.*, 4 τ., Paris: Le Pan, 1791 (Histoire: τ. 2, έναντι σ. 95· Imagination: τ. 3, έναντι σ. 1· Poésie: τ. 4, έναντι σ. 25).

Η επισημάνση των εικόνων οφείλεται στον Γιάννη Στόγια τον οποίο και ευχαριστούμε.

ΣΤΟ ΣΤΑΥΡΟΔΡΟΜΙ
Ιστορίας και Λογοτεχνίας
ΟΚΤΩ ΚΕΙΜΕΝΑ

**Στο σταυροδρόμι ιστορίας και λογοτεχνίας.
Οκτώ κείμενα**

Επιμέλεια

Γεράσιμος Μέρμανος – Νικήτας Σινιόσγλου

Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

Σχεδιασμός εξωφύλλου και σελιδοποίηση

Χρίστος Σιμάτος, Μαριάννα Πόγκα

www.psdesign.gr

ISBN: 978-960-7905-76-5

© 2020 Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών

Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

Λεωφ. Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα

Τηλ. (+30) 2107273554, Τηλεομ. (+30) 2107273629, iic@eie.gr

Βιβλιοπωλείο Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών

<https://history-bookstore.eie.gr>

Η Πράξη με τίτλο: «ANABAΘΜΙΣ. Ανάπτυξη της ιστορικής έρευνας: μελέτες και ψηφιακές εφαρμογές» (MIS 5002357) εντάσσεται στη « Δράση Στρατηγικής Ανάπτυξης Ερευνητικών και Τεχνολογικών Φορέων» και χρηματοδοτείται από το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα « Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα και Καινοτομία (ΕΣΠΑ 2014-2020), με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης).

ΣΤΟ ΣΤΑΥΡΟΔΡΟΜΙ
Ιστορίας και Λογοτεχνίας

ΟΚΤΩ ΚΕΙΜΕΝΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Γεράσιμος Μέρμανος – Νικήτας Σινιόσογλου

ΨΗΦΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ 04

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ | ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH | NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΑΘΗΝΑ 2020

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	9
Ουρανία Πολυκανδριώτη	
Από τη λογοτεχνική μυθοπλασία στην ιστορική έρευνα Εισαγωγικές παρατηρήσεις	13
Κατερίνα Γκίκα	
Τα κρυμμένα αίτια και τα διδάγματα της ιστορίας Σχόλιο για τον ποιητή ιστορικό Κ. Π. Καβάφη	21
Ευδοξία Δελλή	
Ο Ψελλός του Γιάννη Πάνου «Είμαι ένας φτιαγμένος από πολλούς»	43
Γεράσιμος Μέριανος	
Borges œconomicus «Το χρήμα είναι μέλλον χρόνος»	65
Νικήτας Σινιόσογλου	
Nietzsche ex machina Ο Φρίντριχ Νίτσε, ο Ζίγκφριντ Κρακάουερ και ο αλλόκοτος έρωτας για τις γραφομηχανές	79
Βαγγέλης Κούταλης	
Ο ποιητής-φιλόσοφος ως ξένος Ο Humphry Davy έξω από το χημικό εργαστήριο	89
Γιάννης Στόγιας	
Όψεις μεσαιωνικής βασιλείας και βίας Διαθλάσεις στη λογοτεχνία και την ιστορία	105
Χαράλαμπος Μαγουλάς	
Άσμα Ασμάτων Αινίγματα ενός ξεκάθਾਰου κειμένου	129

Σημείωση

Τα ονόματα ξένων ποιητών, λογοτεχνών, λογοτεχνικών ηρώων, καθώς και ιστορικών προσώπων αποδίδονται στην ελληνική εκδοχή με την οποία είναι περισσότερο εξοικειωμένο το ελληνικό αναγνωστικό κοινό. Εξαιρούνται τα ονόματα κυρίως νεώτερων και σύγχρονων φιλοσόφων, ιστορικών και άλλων επιστημόνων. Ο αναγνώστης ενδεχομένως να παρατηρήσει ελάχιστες αποκλίσεις στον παραπάνω κανόνα, ειδικά όπου, δικαιωματικά, έχει υπερισχύσει η αισθητική του εκάστοτε συγγραφέα.

Οι εικόνες προέρχονται από προσωπικές συλλογές και ελεύθερης πρόσβασης δικτυακούς τόπους και δεν υπόκεινται σε αξίωση πνευματικών δικαιωμάτων, εκτός αν κατά περίπτωση δηλώνεται κάτι διαφορετικό. Η επιλογή τους ανήκει στους συγγραφείς.

Πρόλογος

Λέγεται πως γύρω στα 1855 ο σπουδαίος Γάλλος ιστορικός Michelet ενοχλήθηκε επειδή τονίζοταν υπέρ το δέον η λογοτεχνική ποιότητα της δουλειάς του. Υπονοούνταν τάχα πως είχε παρασυρθεί από τη σαγήνη της λογοτεχνίας, πως είχε ενδώσει στον πειρασμό της ποιητικής μετάπλασης των πραγμάτων; «Δουλειά του ιστορικού δεν είναι να λογοτεχνίζει!», θα σκέφτηκε ίσως ο Michelet· κι ο έπαινος της λογοτεχνικής διάστασης ενός ιστορικού έργου έχει κάτι από ψόγο, λες κι ο συγγραφέας αμέλησε την αδήριτη βαρύτητα (*gravitas*) των γεγονότων ή πρόδωσε την ακριβή μελέτη τους (*res facta*) για χάρη καμιάς μυθοπλασίας (*res ficta et picta*). Σημειωτέον πως ιστορικοί σαν τον Michelet στέκονταν ακριβώς στο σταυροδρόμι όπου η «ακαδημαϊκή» ή «επιστημονική» ιστορία καλούνταν να διαχωριστεί από μια παράδοση πολλών αιώνων: ιστορία και λογοτεχνία συμπλέκονταν απροσημάτιστα με συνεχείς υβριδισμούς, μάλιστα συχνά η λογοτεχνία έκανε τη δουλειά που αποδίδουμε σήμερα στην επιστήμη της ιστορίας, αν δεν βρισκόταν κιάλας μπροστά από αυτήν – μήπως ο Μπαλζάκ δεν θεωρούσε εαυτόν ιστορικό μάλλον; Και μήπως το μυθιστόρημα του 19ου αιώνα (Ντίκενς, Ζολά) δεν είναι μια προδρομική μορφή κοινωνικής ιστορίας;

Τα κείμενα του ανά χείρας βιβλίου προέκυψαν σε σταυροδρόμια πιο προσωπικά· αλλά όχι και τόσο μακριά από εκείνο όπου ο στυλίστας Michelet ένωσε την ανάγκη να διαχωρίσει την αλήθεια της λογοτεχνίας από την ιστορική πραγματικότητα. Οι συγγραφείς του τόμου αναδεικνύουν περιπτώσεις όπου ποιητές και λογοτέχνες βρέθηκαν σε μονοπάτια ιστορικά με τρόπους αναπάντεχους (Γκίκα περί Κ. Π. Καβάφη)· φωτίζουν περιπτώσεις όπου η λογοτεχνική γραφή προσεγγίζει το παρελθόν με τρόπους που μπορούμε κάλλιστα να ονομάσουμε ιστορικούς (Δελλή περί Μιχαήλ Ψελλού και Άκη Πάνου)· δείχνουν πώς η ενασχόληση με τη λογοτεχνία ενέπνευσε απροσδόκητα την έρευνά τους (Μέριανος περί Χ. Λ. Μπόρχες, Σινιόσογλου περί Φρίντριχ Νίτσε) ή την κοσμοαντίληψη των ιστορικών υποκειμένων που εκείνοι μελετούν (Κούταλης περί Humphry Davy)· ανιχνεύουν πτυχές της (μεσαιωνικής) εξουσίας μέσω μιας διαχρονικής περιήγησης στην ιστορία και τη λογοτεχνία (Στόγιας: από τον Orderic Vitalis έως τον Ουμπέρτο Έκο)· ή μας επισημαίνουν την ύπαρξη ενός ψυχικού φορτίου που τελικά παραμένει αμετάφραστο σε όρους επιστημονικούς, παρόλο που μοιάζει να μας φανερώνεται με όρους λογοτεχνικούς (Μαγουλάς περί του *Άσματος Άσμάτων*) – ως γνωστόν, στα όριά της η γλώσσα «δείχνει» πράγματα παρά τα δηλώνει... Τα κείμενα αυτά πλαισιώνουν οι εισαγωγικές παρατηρήσεις της Ουρανίας Πολυκανδριώτη, όπου παρουσιάζονται όψεις της σχέσης ιστορίας και λογοτεχνίας από την οπτική γωνία της θεωρίας της λογοτεχνίας με σημείο αναφοράς την περίπτωση του Θανάση Βαλτινού. Αυτή είναι η εσωτερική λογική των περιεχομένων.

Αφορμή για το συλλογικό αυτό εγχείρημα στάθηκε η οργάνωση του Β΄ Κύκλου Ομιλιών των Ειδικών Μορφωτικών Εκδηλώσεων «Επιστήμης Κοινωνία» (2017-2018): *Συνάντηση ιστορίας και λογοτεχνίας στη σύγχρονη έρευνα*, που έλαβε χώρα στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (6-27 Φεβρουαρίου 2018). Τότε ζητήσαμε από τους ομιλητές να πάρουν θέση άμεσα ή έμμεσα σε ερωτήματα όπως: μπορεί ένας ιστορικός να λάβει ερεθίσματα από τη λογοτεχνία που θα «μπολιάσουν» τη σκέψη και τη μεθοδολογία του; Είναι δυνατόν λογοτεχνικά σύμβολα και εικόνες να βοηθήσουν έναν ιστορικό να καταστήσει εύληπτα τα επιχειρήματά του, τόσο σε επίπεδο έρευνας όσο και διδασκαλίας; Έχει σχέση η γραφή του ιστορικού με τη γραφή του λογοτέχνη; Πώς μεταφράζει ο ιστορικός μια πηγή η οποία γράφτηκε ως λογοτεχνικό έργο; Μπορεί ένας λογοτέχνης να είναι και ιστορικός;

Η λογοτεχνία συμβάλλει στην ευαισθητοποίηση του ιστορικού, τον καθιστά καθημερινά «ανθρώπινο» και δεκτικό απέναντι στο εφήμερο και το καινούργιο. Η αναφορά στο καινούργιο, το νέο, γίνεται γιατί συμεριζόμαστε την ιδέα ότι ένα επιστημονικό πεδίο δεν μπορεί να ανανεωθεί εκ των έσω, χρειάζεται η συνομιλία με άλλους χώρους για να «μπολιαστεί» και να τονωθεί συχνά με τρόπο απροσδόκητο. Και εδώ ακριβώς εισέρχεται ο ρόλος της λογοτεχνίας, που προσφέρει αναπάντεχες νέες αναγνώσεις ακόμη και σε έμπειρους γύρω από ένα θέμα ερευνητές, ξεκλειδώνει εκδοχές, προσφέρει σύμβολα, δίνει ιδέες.

Σχεδιάζοντας τον προαναφερθέντα κύκλο ομιλιών είχαμε επίγνωση ότι το ζήτημα της σχέσης της ιστορίας με τη λογοτεχνία είναι παλιό και καλά μελετημένο, ενώ κλάδοι όπως η ιστορία της λογοτεχνίας, η κοινωνιολογία της λογοτεχνίας –και άλλοι συναφείς και νεοπαγείς– έχουν χαρτογραφήσει το έδαφος και εντοπίζει βασικές διαφορές μεταξύ ιστορίας και λογοτεχνίας, οι οποίες ξέφευγαν από τα όρια των συναντήσεών μας. Η δική μας προσέγγιση ήταν αφενός βιωματική –ως αναγνώστες λογοτεχνίας– και αφετέρου μεθοδολογική – ως ιστορικοί που αναγνωρίζουν τα ποικίλα οφέλη της «συνομιλίας» με τη λογοτεχνία σε θέματα συμβολισμού, αποτύπωσης επιχειρημάτων, διδασκαλίας, δημιουργικής γραφής κ.ά. Κοντολογίς, η οργάνωση αυτού του κύκλου ομιλιών υπήρξε ένα «πείραμα», για τη διεξαγωγή του οποίου οι ομιλητές κομίσαμε τις εμπειρίες μας.

Εξαρχής προσδιόρισαμε αυτόν τον πειραματικό και ευρετικό χαρακτήρα των συναντήσεών μας, ενθαρρύνοντας τους συναδέλφους που πήραν μέρος να δώσουν έναν πιο προσωπικό τόνο στις εισηγήσεις τους, εφόσον το επιθυμούσαν – ή αλλιώς, να μη διστάσουν να ξεφύγουν από το κατασκευασμένο δίλημμα μιας «γυμνής ιστορίας» (*historia nuda*) που ασχολείται μόνο με τα «πράγματα» ή μιας λογοτεχνικότερης γραφής που στρέφεται ένδον κι εξερευνά τοπία εσωτερικά, καθώς νομίζουμε πως ήδη η επιλογή ενός θέματος για έρευνα προδίδει συνήθως περισσότερα για εμάς απ' όσα νομίζουμε εκ πρώτης. Ωστόσο, τα κείμενα που εντέλει προέκυψαν ενδίδουν στον πειρασμό της προσωπικής εμπλοκής σε διαφορετικό βαθμό, κάποια περισσότερο και άλλα καθόλου. Νομίζουμε πως τόσο ο δισταγμός όσο και η υπερβάλλουσα προθυμία να αφεθεί ένας ερευνητής σε τέτοιας λογής πειραματισμούς συνιστά αφεαυτού ένα ενδιαφέρον ζήτημα με πολλές προεκτάσεις.

Εντέλει στον πυρήνα της διερώτησής μας για τη σχέση ιστορίας, επιστήμης και λογοτεχνίας βρίσκεται η παραπληρωματική σχέση της πραγματικότητας με την αλήθεια. Εάν η σφαίρα του πραγματικού περιλαμβάνει τα ίδια τα πράγματα, τότε η εμπειρία των πραγμάτων συνιστά την αλήθεια τους. Διότι τα πράγματα δεν έχουν ιδιαίτερο νόημα ξέχωρα από το βίωμα και την κατανόησή τους ή –για να το πούμε αλλιώς– τα τεκμήρια είναι συνάμα και σημεία. Ιστορία και λογοτεχνία είναι παραγωγοί νοήματος αντιλαμβανόμεστε τον κόσμο συσχετίζοντας τα

πράγματα με τις περιγραφές τους και αναπόδραστα εντάσσουμε τα πράγματα σε ψυχικά τοπία. Οι προσδοκίες και οι απογοητεύσεις των ανθρώπων, οι ψυχικές μεταβολές και οι εσωτερικοί πόλεμοι έχουν πάντα την ιστορία τους και γεννούν ιστορία.

Δρ Γεράσιμος Μέριανος
Δρ Νικήτας Σινιόσογλου
Αθήνα, Ιούνιος 2020

Γιάννης Μουχασίης, «Μπόρχες», 2008, ευγενική παραχώρηση του δημιουργού.

Γεράσιμος Μέριανος

Borges *oeconomicus*

«Το χρήμα είναι μέλλων χρόνος»

Θα αρχίσω αυτό το κείμενο ως αναγνώστης, με δυο λόγια για τη σχέση μου με τη λογοτεχνία του μείζονος Αργεντινού συγγραφέα. Πρωτοδιάβασα Μπόρχες τελειώνοντας το Λύκειο. Το πρώτο βιβλίο του που έπεσε στα χέρια μου ήταν η συλλογή διηγημάτων *Το Άλεφ* (*El Aleph*, 1949), στο οποίο έκτοτε επανέρχομαι κάθε χρόνο. Ως αναγνώστης οφείλω πολλά στον Αργεντινό, αφού τα κείμενά του δεν υπήρξαν για μένα μόνο πηγή λογοτεχνικής απόλαυσης αλλά συγχρόνως οδηγό παγκόσμιας λογοτεχνίας. Οι *Διερευνήσεις* (*Otras inquisiciones*, 1952) του Μπόρχες μού σύστησαν τον πατέρα Μπράουν του Τσέστερτον και τον χαλίφη Βάθεκ του Μπέκφορντ· ο Μπόρχες μού γνώρισε τον Κεβέδο και τον Σβέντενμποργκ. Η σχέση μου με το έργο του δεν έχει απούγει τον πειρασμό να είναι –ελπίζω ασυνείδητα, μολονότι φοβάμαι μάταια– ενίοτε ωφελιμιστική. Στα φοιτητικά μου χρόνια, κατά τη διάρκεια προφορικής εξέτασης, μια αναφορά στο διήγημα «Οι θεολόγοι» (*Los teólogos*), με αφορμή τον αυτοευνουχισμό του Ωριγένη, στάθηκε αρκετή για τον αείμνηστο Θανάση Τζαβάρια ώστε να θεωρήσει ότι εξετάστηκα επιτυχώς.

Ένας ανεκπλήρωτος έρωτας, ένα επίμονο νόμισμα

Πάντοτε ξεχώριζα ένα διήγημα του Μπόρχες που πραγματεύεται ένα ιδιαίτερο νόμισμα, και σε αυτό μάλλον συνέτεινε ότι η οικονομική ιστορία από σχετικά νωρίς έγινε μέρος των ερευνητικών ενδιαφερόντων μου. Το κείμενο ονομάζεται «Το Ζάχιρ» (*El Zahir*) και συμπεριλαμβάνεται στη συλλογή διηγημάτων *Το Άλεφ*. Τι είναι το ζάχιρ; Ο Μπόρχες ήδη από την αρχή της αφήγησής του μας εξηγεί: πρόκειται για ένα ταπεινό (αργεντινό) νόμισμα των είκοσι *σεντάβος* (*centavos*), των είκοσι λεπτών επί το ελληνικότερον. Ποια είναι η ιδιότητά του; Καθώς έχει προχωρήσει η αφήγηση, ο πρωταγωνιστής «Μπόρχες», περσόνα του ίδιου του συγγραφέα, θα ανακαλύψει σε ένα βιβλίο ότι «ο λαός, στις μουσουλμανικές χώρες, χρησιμοποιεί τη λέξη προκειμένου περί όντων ή πραγμάτων “που έχουν την τρομερή δύναμη να μη λησμονούνται ποτέ, και που η εικόνα τους και μόνη αρκεί για να τρελάνει τους ανθρώπους”».¹

1. Χ. Λ. Μπόρχες, «Το Ζαΐρ», *Απαντα τα πεζά*, Ι, εισ.-μτφρ.-σημ. Α. Κυριακίδης, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2014, 397-398. Μολονότι στην εξαιρετική μετάφραση του Κυριακίδη η λέξη *zahir* αποδίδεται ως «ζαΐρ», στο παρόν

Ο «Μπόρχες» περιγράφει το ζάχιρ του ως εξής:

έχει αυλακωμένα με σμίλη ή με ξυράφι τα γράμματα NT, καθώς και τον αριθμό 2· στην πίσω όψη είναι χαραγμένη η χρονολογία 1929. (Στο Γκουζεράτ, στα τέλη του 18ου αιώνα, Ζάχιρ ήταν ένας τίγρης· στην Ιάβα, ένας τυφλός του τζαμιού της Σουρακάρτας, που τον λιθοβόλησαν οι πιστοί· στην Περσία, ένας αστρολάβος, που ο Ναντίρ Σαχ πρόσταξε να τον πετάξουν στη θάλασσα· στα κάτεργα του «Μάχντι», γύρω στα 1892, μια μικρή πυξίδα, τυλιγμένη στην πτυχή ενός τουρμπανιού [...]· στο τέμενος της Κόρδοβας, [...] μια φλέβα στο μάρμαρο ενός από τους χίλιους διακόσιους κίονες· στο εβραϊκό γκέττο του Τετουάν, ο πυθμένας ενός πηγαδιού).²

Από την αναφορά που κάνει ο αφηγητής σε προγενέστερα ζάχιρ, ο αναγνώστης καταλαβαίνει ότι καθετί που έχει αναγνωριστεί ως τέτοιο είναι δυσοίωνα. Ο «Μπόρχες» εξ αρχής υποδεικνύει ότι ζάχιρ θα μπορούσαν να είναι τα πάντα, αλλά στην περίπτωση του είναι ένα νόμισμα, θα λέγαμε, η πιο τετριμμένη και φορητή εκδοχή ζάχιρ. Εξάλλου, όπως έχει ευφυώς παρατηρήσει η Alejandra Laera, σε έναν καπιταλιστικό κόσμο σαν αυτόν του πρώτου μισού του 20ού αιώνα, το ζάχιρ δεν θα μπορούσε να είναι τίποτε άλλο παρά χρήμα.³

Χαλκονικέλινο νόμισμα των 20 centavos, Αργεντινή Δημοκρατία, Μπουένος Άιρες, 1929.

Η λέξη ζάχιρ (zāhir) είναι αραβική και απαντά κυρίως σε ουτικές ερμηνείες του Κορανίου, δηλώνοντας το εξωτερικό και το εμφανές. Αντιδιαστέλλεται αλλά και αλληλοσυμπληρώνεται με τον όρο μπάτιν (bāṭin), που δηλώνει το εσωτερικό, το κεκρυμμένο.⁴ Ως Αζ-Ζάχιρ συνιστά το

κείμενο ο γράφων προτίμησε την εγγύτερη στα αραβικά φωνητική απόδοση «ζάχιρ», έχοντας προσαρμόσει αντίστοιχα τη λέξη και στα παραθέματα που προέρχονται από τη μετάφραση αυτή. Στις παραπομπές, ωστόσο, έχει διατηρηθεί, προς αποφυγή συγχύσεων, ο τίτλος του διηγήματος όπως έχει αποδοθεί από τον Κυριακίδη.

2. Στο ίδιο, 390.

3. A. Laera, «De la periferia al Imperio: Inflexiones de la relación entre ficción y dinero en "El Zahir" y "El Otro"», *Variaciones Borges* 23 (2007), 38: «[...] en un mundo capitalista como el de la primera mitad del siglo XX, el Zahir sólo podía ser dinero».

4. *The Oxford Dictionary of Islam*, επιμ. J. L. Esposito, *Oxford Islamic Studies Online*, λήμμα «Zahir», <http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t125/e2551> και λήμμα «Batin», <http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t125/e314> (πρόσβαση 4 Απριλίου 2020)· *Encyclopédie de l'Islam, Nouvelle Édition*, επιμ. P. J. Bearman κ.ά., τ. XI, Leiden: Brill, 2004, λήμμα «al-Zāhir wa 'l-Bāṭin» (I. Poonawala).

εβδομηκοστό πέμπτο από τα ενενήντα εννέα ονόματα και ιδιότητες του Θεού που αναφέρονται στο Κοράνι και τις σχετικές παραδόσεις, σημαίνοντας «ο Φανερός», ενώ το εβδομηκοστό έκτο όνομα του Θεού είναι *Αλ-Μπάτιν*, που, όπως ήδη θα έχει μαντέψει κανείς, σημαίνει «ο Κρυφός». Στο ίδιο πλαίσιο, ορισμένες εσωτεριστικές ερμηνείες του Ισλάμ πρεσβεύουν ότι το Κοράνι διαθέτει τόσο μια εξωτερική και ορατή ερμηνεία όσο και μια εσωτερική και κρυφή. Πολλά έχουν γραφεί για τη σχέση του Μπόρχες με τον ισλαμικό μυστικισμό και τα σύμβολα που αντλεί από αυτόν.⁵ *Ζάχιρ* και *μπάτιν*, αντίθεση και σύνθεση, οι έννοιες αυτές αποτελούν τις δύο πλευρές του ίδιου νομίσματος.⁶

Την ιστορία πυροδοτεί ο θάνατος μιας ξεχωριστής γυναίκας, της Τεοδελίνας Βιγιάρ. Σύμφωνα με τον Μπόρχες:

Γύρω στα 1930, οι εικόνες της κατέκλυζαν τις κοσμικές στήλες των περιοδικών· αυτή η πληθωρική δημοσιότητα συντέλεσε ώστε να τη θεωρούν πολύ όμορφη, παρ' όλο που υπέρ αυτής της άποψης δε συνηγορούσαν όλα της τα πορτραίτα. Άλλωστε, την ίδια τη Τεοδελίνα Βιγιάρ δεν την απασχολούσε τόσο η ομορφιά, όσο η τελειότητα.

Και συνεχίζει:

Όπως ο Φλωμπέρ, έτσι και η Τεοδελίνα επιζητούσε το απόλυτο, αλλά το απόλυτο της στιγμής. Η ζωή της ήταν υποδειγματική, κι ωστόσο την πλάνιζε αδιάλειπτα μια ενδόμυχη απελπισία. Η Τεοδελίνα δοκίμαζε συνεχώς μεταμορφώσεις, θαρρείς και ήθελε να ξεφύγει από τον εαυτό της· η κόμμωση και το χρώμα των μαλλιών της φημίζονταν για την αστάθειά τους. Το ίδιο συχνά άλλαζαν και το χαμόγελο, το μακιγιάζ, η λοξότητα των ματιών της.⁷

Η Τεοδελίνα ήταν μια «θεά» της μόδας και της επιθυμίας, η εικόνα της κατέκλυζε τη λαϊκή κουλτούρα, προξενούσε το πάθος, χωρίς όμως να γίνεται η ίδια το άμεσο αντικείμενο του πάθους. Υπ' αυτή την έννοια, είχε οπωσδήποτε μια κοινωνική λειτουργία, ήταν μέσο ερωτικής συναλλαγής, «χρήμα». Όχι όμως και για τον «Μπόρχες» που τη γνώριζε· για εκείνον, η ερωτική διάσταση της Τεοδελίνας ανήκε στην ίδια προσωπικά.⁸ Το εμφανές και το κεκρυμμένο, η Τεοδελίνα του κόσμου και η Τεοδελίνα του «Μπόρχες».

Την ημέρα του θανάτου της, ο «Μπόρχες» πηγαίνει στο σπίτι της νεκρής για να τη δει για τελευταία φορά στην αγρυπνία και παραδέχεται για πρώτη φορά στον αναγνώστη ότι υπήρξε ερωτευμένος μαζί της. Όταν τα ξημερώματα φεύγει από το σπίτι της, βρίσκει ένα καφενείο ανοιχτό, παραγγέλνει μια πορτοκαλάδα και στα ρέστα τού τυχαίνει το *ζάχιρ*. Το θέμα της απουσίας και της παρουσίας είναι κεντρικό στο διήγημα, καθώς το μυστηριώδες νόμισμα κάνει την

5. Βλ., π.χ., L. López-Baralt, «Islamic Themes», στο: *The Cambridge Companion to Jorge Luis Borges*, επιμ. E. Williamson, Cambridge: Cambridge University Press, 2013, 68-80, ειδικά ως προς το *ζάχιρ*, 75-78. Για τους τρόπους με τους οποίους ο Μπόρχες αναπαριστά θέματα της ισλαμικής Ανατολής, βλ. I. Almond, «Borges the Post-Orientalist: Images of Islam from the Edge of the West», *Modern Fiction Studies* 50.2 (2004), 435-459.

6. Πρβλ. N. Elia, «Islamic Esoteric Concepts as Borges Strategies», *Variaciones Borges* 5 (1998), 131.

7. Μπόρχες, «Το Ζάιρ», 390-391.

8. Βλ. A. Feenberg, «Fetishism and Form: Erotic and Economic Disorder in Literature», στο: *Violence and Truth: On the Work of René Girard*, επιμ. P. Dumouchel, Stanford, CA: Stanford University Press, 1988, 140-141.

εμφάνισή του ακριβώς όταν το αγαπημένο πρόσωπο έχει χαθεί. Αναμφίβολα το *ζάχιρ* συνδέεται με την Τεοδελίνα, και δεν περνά απαρατήρητο ότι έρχεται στην κατοχή του «Μπόρχες» μετά την αγρυπνία στο σπίτι της.

Η επισήμανση αυτή βοηθά να κατανοήσουμε καλύτερα την εμμονή που ο αφηγητής θα αναπτύξει για το νόμισμα, αφού αυτό φαίνεται να λειτουργεί ως σύμβολο της ίδιας της Τεοδελίνας ή αλλιώς, η κλιμακούμενη εμμονή για το νόμισμα υποδηλώνει την εμμονή για το πρόσωπό της.⁹ Έχει προταθεί ότι ακόμη και τα γράμματα «NT», τα οποία έχει το κέρμα σκαλισμένα επάνω του, υποδηλώνουν το ονοματεπώνυμο της Τεοδελίνας. Σύμφωνα με την ερμηνεία αυτή, το «N» θα μπορούσε να παραπέμπει σε δύο ενωμένα «V», εκ των οποίων το ένα ανεστραμμένο, δηλαδή το αρχικό γράμμα του επιθέτου της Τεοδελίνας Βιγιάρ (Villar), ενώ το «T», προφανώς, στο όνομά της.¹⁰

Στην καλύτερη κατανόηση του διηγήματος μπορεί να οδηγήσει η συνειδητοποίηση ότι σε αυτό το κείμενο του Μπόρχες, όπως και σε άλλα, υπάρχει μια αυτοβιογραφική διάσταση που σχετίζεται με τη συναισθηματική ζωή του και γυναίκες που σημάδεψαν τον βίο του αλλά, αργά ή γρήγορα, τον απέρριψαν. Η χρονολογία 1929 που είναι χαραγμένη στο νόμισμα δεν είναι διόλου τυχαία, αφού, σύμφωνα με τον Edwin Williamson, το έτος αυτό ο συγγραφέας δοκίμασε την οριστική απόρριψη της Νόρας Λάνγκε (Norah Lange, 1905-1972), Αργεντινής ποιήτριας νορβηγικής καταγωγής, την οποία είχε αναλάβει ως προστατευόμενη του. Ο Μπόρχες ήταν συνεπαρμένος με τη μούσα του, αλλά εκείνη, το 1926, ερωτεύθηκε παράφορα τον ποιητή Ολίβεριο Χιρόντο (Oliverio Girondo, 1891-1967), ο οποίος, όχι δίχως κάποια ειρωνεία, ήταν ο πλέον άσπονδος αντίπαλος του Μπόρχες στην *αβάν-γκαρντ* του Μπουένος Άιρες. Για περισσότερο από δύο χρόνια, η Λάνγκε αμφιταλαντεύθηκε ανάμεσα στους δύο άντρες, προτού τελικά, γύρω στον Φεβρουάριο του 1929, επιλέξει οριστικά τον Χιρόντο, έχοντας στο μεταξύ προξενήσει μεγάλη αγωνία και φέρνοντας βαθιά απογοήτευση στον συγκλονισμένο Μπόρχες.¹¹

«Το *Ζάχιρ*» φαίνεται να έχει επηρεαστεί από την εικόνα-ανάμνηση της Νόρας Λάνγκε, αλλά δεν είναι το μοναδικό διήγημα όπου μπορούμε να αφογκραστούμε αντηχήσεις του ανανταπόδοτου έρωτα του Μπόρχες για εκείνη. «Το *Άλεφ*» –από την ομώνυμη συλλογή διηγημάτων του 1949, όπου ανήκει και «Το *Ζάχιρ*»– αλλά και τα «Ούλρικα» (Ulrica) και «Η Βουλή» (El Congreso), από το *Βιβλίο της Άμμον* (*El libro de arena*, 1975) φέρουν ενθυμήσεις της Λάνγκε και αυτοβιογραφικές νότες του ίδιου του Μπόρχες. Με αυτή τη ματιά, νομίζω ότι δεν θα ήταν εντελώς αβάσιμη η εικασία –τουλάχιστον όχι περισσότερο από άλλες– ότι τα χαραγμένα γράμματα «NT» στο νόμισμα τον είκοσι *σεντάβος* ίσως τελικά σημαίνουν N[orah] T[eodolina]. Πιθανόν έτσι να συνδέεται υπόρρητα ο νεανικός έρωτας του ίδιου του συγγραφέα με εκείνον της περσόνας του στο διήγημα, ένας έρωτας που, όπως και τα γράμματα επάνω στο νόμισμα, ήταν αυλακωμένος «με σμίλη ή με ξυράφι».

9. E. Rodriguez Monegal, *Jorge Luis Borges: A Literary Biography*, New York: E. P. Dutton, 1978, 413-414.

10. M. Fernández-Lamarque, «Women in Borges: Teodolina Villar in "El Zahir"», στο: *The Woman in Latin American and Spanish Literature: Essays on Iconic Characters*, επιμ. E. P. Bueno και M. C. André, Jefferson, NC: McFarland, 2012, 181.

11. E. Williamson, «Borges in Context: The Autobiographical Dimension», στο: *The Cambridge Companion to Jorge Luis Borges*, επιμ. Williamson, 208-209. Σύμφωνα με τον J. Wilson (*Jorge Luis Borges [Critical Lives]*, London: Reaktion Books, 2006, 127-128), η γυναίκα που ενέπνευσε την Τεοδελίνα Βιγιάρ δεν ήταν η Νόρα Λάνγκε αλλά η Εστελά Κάντο (Estela Canto). Για την αντίληψη του Μπόρχες για τον έρωτα καθώς και για τις γυναίκες που αποτέλεσαν πηγή έμπνευσής του στα διηγήματα «Το *Ζάχιρ*» και «Το *Άλεφ*», βλ. M. Saona, «Melancolía y epifanía en Borges», *Variaciones Borges* 25 (2008), 160-163.

Αν γυρίσουμε λίγο πίσω στην αφήγηση, την ώρα που ο «Μπόρχες» συμμετέχει στην αγρυπνία, θα διαπιστώσουμε ότι ο συγγραφέας μάς προετοιμάζει μεθοδικά για τη μεταφορά της «εικόνας» της νεκρής στο νόμισμα, για τη μετάβαση της εμμονής του «Μπόρχες» στο *ζάχιρ*. Κατά τη διάρκεια της αγρυπνίας, η Τεοδελίνα έδειχνε όπως είκοσι χρόνια πριν, και ο ήρωας σκέφτηκε ότι «απ' όλες τις εκδοχές αυτού του προσώπου που τόσο πολύ αναστάτωσε τη ζωή μου, καμιά δεν είναι πιο άξια να τη θυμάμαι από αυτήν εδώ· ας είναι, λοιπόν, η έσχατη εκδοχή, αφού θα μπορούσε κάλλιστα να είναι η πρώτη».¹² Όποιος έχει ποτέ παρατηρήσει την, συνήθως, πλάγια όψη ενός προσώπου όπως αυτό απεικονίζεται στην εμπρόσθια ή την οπίσθια πλευρά ενός νομίσματος, μπορεί εύκολα να φανταστεί τον αφηγητή να κοιτάζει το προφίλ της νεκρής που κείται δίπλα του, να την παρατηρεί «άκαμπτη, με την αλαζονεία της τελειοποιημένη από το θάνατο»,¹³ και η εικόνα αυτή να αποτυπώνεται στο μυαλό του με τον αψεγάδιαστο και ηρωικό τρόπο που χαράσσονται τα πρόσωπα στα νομίσματα.

Χρήμα, σύμβολο του μέλλοντος χρόνου και της ελεύθερης εκλογής

Πώς παρουσιάζει όμως ο «Μπόρχες» το απρόσμενο και βίαιο ρήγμα που θα προκαλέσει στην πραγματικότητά του η απόκτηση του *ζάχιρ*, η εικόνα του οποίου στο εξής θα καταλάβει ολοκληρωτικά τη σκέψη και τη μνήμη του; Αφηγείται:

μέσα στα ρέστα ήταν και το ζάχιρ· του 'ριξα μια ματιά· βγήκα στο δρόμο, νιώθοντας ίσως τα πρώτα συμπτώματα πυρετού. Σκέφτηκα ότι κάθε νόμισμα είναι σύμβολο όλων των νομισμάτων που έλαμψαν κατά καιρούς στο στερέωμα της Ιστορίας και του μύθου. Σκέφτηκα τον οβολό του Χάροντα· τον οβολό που παιτούσε ο Βελισάριος· τα τριάκοντα αργύρια του Ιούδα· τις δραχμές της εταιρίας Λαίδος· εκείνο το αρχαίο νόμισμα που παρουσίασε ένας από τους Κοιμωμένους της Εφέσου· τ' αστραφτερά νομίσματα του μάγου στις Χίλιες και μία Νύχτες, που αποδείχθηκαν εκ των υστέρων κύκλοι από χαρτί· το ανεξάντλητο δηνάριο του Ισαάκ Λακεντέμ· τα εβδομήντα χιλιάδες ασημένια φλουριά, ένα για κάθε στίχο ενός έπους, που ο Φιρντούσι επέστρεψε σ' έναν βασιλιά επειδή δεν ήταν χρυσά· η χρυσή ουγκιά που ο πλοίαρχος Έηχαμπ κάρφωσε στο κατάρτι· το ανεπίστρεπτο φιορίνι του Λεοπόλδου Μπλουμ· την αποτυπωμένη μορφή πάνω στο λουδοβίκειο που πρόδωσε τον φυγάδα Λουδοβίκο ΙΣΤ' κοντά στη Βαρέν. Σαν μέσα σε όνειρο, η σκέψη ότι κάθε νόμισμα μπορεί να οδηγήσει συννεριμικά σ' αυτά τα περίφημα παραδείγματα, μου φάνηκε ότι είχε τεράστια, μολονότι ανεξήγητη, σημασία.¹⁴

Ο Μπόρχες προβάλλει τον ρόλο του χρήματος ως συμβόλου και καταλύτη στη διαδρομή προσώπων στην ιστορία, τον μύθο και τη μυθοπλασία, συχνά υποδηλώνοντας το αναπόφευκτο αλλά και τη συμβολική επιστέγαση μιας τραγικής πράξης ή βίου. Ξαναδιαβάζοντας το διήγημα, αντιλαμβάνεται κανείς ότι σε αυτόν τον μακρύ κατάλογο θα μπορούσε να προστεθεί ο «Μπόρχες» και το *ζάχιρ* του. Δεν νομίζω να υπάρχει ιστορικός της οικονομίας που να έχει διαβάσει αυτή την αναδρομή σε νομίσματα και προσωπικότητες και να μην έχει θαυμάσει τη χρήση της

12. Μπόρχες, «Το Ζαΐρ», 392.

13. Στο ίδιο, 393.

14. Στο ίδιο, 393-394.

ιστορίας προκειμένου να τονιστεί η συνέχεια του χρήματος. Αλλά του χρήματος, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, όχι τόσο ως αντικείμενο αλλά ως *ιδέας*.¹⁵ Στην πραγματικότητα, αυτό που αλλάζει στην προαναφερθείσα παράθεση παραδειγμάτων δεν είναι το χρήμα αλλά τα πρόσωπα. Το χρήμα μεταμορφώνεται, όπως ακριβώς η Τεοδελίνα προσαρμοζόταν αλλά και επηρέαζε τις απαιτήσεις της μόδας. Το χρήμα γίνεται χαλκός, άργυρος και χρυσός, ένα νόμισμα ή πολλά, αλλά οι μεταμορφώσεις του υποδηλώνουν πως η βαθύτερη ουσία του δεν αλλάζει. Το χρήμα διαρκώς κινείται, κυκλοφορεί και, γι' αυτόν τον λόγο, μεταμορφώνεται. Αυτή που παραμένει αναλλοίωτη είναι η πολλαπλότητα των διαφορετικών επιλογών που μας προσφέρει, η δυνατότητα να διαμορφώσουμε το μέλλον αναλόγως της χρήσης που επιφυλάσσουμε στο χρήμα, μέσα από έναν δυνητικά άπειρο συνδυασμό επιλογών που οδηγούν σε νέες και ταυτόχρονα αποκλείουν άλλες.

Συνεχίζει ο «Μπόρχες»:

[...] *αναλογίστηκα ότι δεν υπάρχει τίποτα λιγότερο υλικό από το χρήμα, αφού οποιοδήποτε νόμισμα (ας πούμε, ένα νόμισμα των είκοσι σεντάβος) είναι, δύναμει, ένα ρεπερτόριο όλων των δυνατών μελλοντικών εξελίξεων. Το χρήμα είναι κάτι αφηρημένο, έλεγα και ξανάλεγα μέσα μου, το χρήμα είναι μέλλον χρόνος. Μπορεί να γίνει ένα δειλινό στα περικόρωρα, μπορεί να γίνει μουσική του Μπραμς, μπορεί να γίνει κάρτες, μπορεί να γίνει σκάκι, μπορεί να γίνει καφές, μπορεί να γίνει τα λόγια του Επίκτητου που κήρυσσε την περιφρόνηση προς το χρυσάφι· το χρήμα είναι ένας Πρωτέας, ακόμα πιο ευμετάβολος από τον κάτοικο της νήσου Φάρου. [...] ένα νόμισμα, όμως, δεν παύει να συμβολίζει το δικαίωμα της ελεύθερης εκλογής μας. [...] Αποκοιμήθηκα μέσα σε δαιδαλώδεις διαλογισμούς, αλλά ονειρεύτηκα ότι εγώ ήμουν τα φλουριά που φύλαγε ένας γρύπας.*¹⁶

*Χρυσός στατήρ Παντικαπαίων, περ. 325-310 π.Χ., οπισθότυπος: παράσταση γρύπα.
Προέλευση: Classical Numismatic Group, Triton XVI, 8 January 2013, lot 408.*

15. Πρβλ. N. Dodd, *The Social Life of Money*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2014, 394.

16. Μπόρχες, «Το Ζαΐρ», 394-395. Η έντονη γραφή στα παραθέματα είναι επιλογή του γράφοντος.

Η φράση «το χρήμα είναι μέλλον χρόνος» έχει καταστεί εμβληματική, αποδεικνύοντας για πολλοστή φορά ότι η αφαιρετική δύναμη μιας λογοτεχνικής φράσης μπορεί να συνοψίσει ερμηνείες φαινομένων και παραδοχές που χρειάζονται σελίδες για να αναπτυχθούν σε έναν λόγο αυστηρά επιστημονικό. Για παράδειγμα, το 2007, στο τρίτο από σειρά άρθρων με τίτλο «Money as Metaphor» (Το χρήμα ως μεταφορά), ο νομισματολόγος Joe Cribb εύλογα θεώρησε ότι προκειμένου η φράση του Μπόρχες «το χρήμα είναι μέλλον χρόνος» να έχει ισχύ προϋποθέτει εκείνη του Αριστοτέλη από τα *Ηθικά Νικομάχεια* V 5: «Όσο για τις μελλοντικές ανταλλαγές, το νόμισμα είναι για μας ένα είδος εγγύησης ότι η ανταλλαγή θα μπορεί πάντοτε να γίνεται, αν υπάρχει ανάγκη, έστω και αν τώρα δεν έχουμε ανάγκη κανενός πράγματος». Το χρήμα στον Μπόρχες είναι μέλλον χρόνος και μπορεί να μεταμορφωθεί κυρίως χάρη στην προσδοκία, και συνακόλουθα στην εμπιστοσύνη, ότι ο μηχανισμός που περιγράφει ο Αριστοτέλης θα τύχει σεβασμού και θα τηρείται από όλα τα εμπλεκόμενα μέρη.¹⁷ Το χρήμα όμως κυκλοφορεί μέσα στον χρόνο μεταλλασσόμενο και άρα γίνεται το ίδιο σύμβολο του χρόνου. Για την ακρίβεια, καθίσταται σύμβολο του συνεχούς χρόνου και ταυτόχρονα βοηθά να συλλάβουμε τον χρόνο ως συνεχή τόσο μέσω της χρήσης του χρήματος για τακτικές πληρωμές όσο και μέσω της ιδιότητάς του να αντιπροσωπεύει τις μελλοντικές συναλλαγές.¹⁸ Το χρήμα είναι χρόνος.

Ταυτόχρονα, όπως σημειώνει ο Nigel Dodd, «το χρήμα έχει κοινωνική ζωή [...] με μυριάδες διαφορετικούς τρόπους».¹⁹ Ο Dodd υπογραμμίζει τόσο τον πρωτεϊκό χαρακτήρα του χρήματος –τη δυνατότητά του να οδηγήσει σε αναρίθμητες μελλοντικές εκβάσεις, όπως έχει περιγράψει ο Μπόρχες– όσο και την ουτοπική χροιά του, αφού αποτελεί τον *ου τόπο* όπου μορφές και ιδέες συγκεράζονται ακατάπαυστα.²⁰

Ωστόσο, το ίδιο το νόμισμα-ζάχιρ μπορεί να απογοητεύσει ως σύμβολο του χρήματος. Η Alejandra Laera έχει αναδείξει μια ιδιαίτερη διάσταση του νομίσματος των είκοσι *σεντάβος*, η οποία συνήθως περνά απαρατήρητη. Λαμβάνοντας υπόψιν το χρονικό, γεωγραφικό και οικονομικό πλαίσιο του διηγήματος, υπογραμμίζει ότι αυτό το αργεντινό νόμισμα κυκλοφορεί στην περιφέρεια του καπιταλιστικού κόσμου, σε μια περίοδο που, όπως υποδεικνύει το έτος που έχει χαραγμένο το κέρμα στην επιφάνειά του, συμπίπτει με την παγκόσμια οικονομική ύφεση του 1929. Υπ' αυτό το πρίσμα, το ζάχιρ ενδεχομένως να συμβολίζει, επίσης, το νόμισμα που έχει απολέσει την αγοραστική δύναμή του λόγω απαξίωσης και συγχρόνως να υποδηλώνει την αναπόφευκτη ένταση που δημιουργεί η συνύπαρξη της εμμονικής έλξης που ασκεί το χρήμα με την απογοήτευση από τις συνέπειες της απαξίωσής του.²¹ Συνεπώς, ιδωμένο στον καιρό του, το αργεντινό νόμισμα των είκοσι *σεντάβος* χαρακτηρίζεται ήδη από «δυσλειτουργικότητα» ως προς τον ρόλο του, προτού καν να θεωρηθεί ζάχιρ.

17. J. Cribb, «The President's Address: Money as Metaphor 3», *The Numismatic Chronicle* 167 (2007), 367· Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια* V 5 1133b 10-12: *ὑπὲρ δὲ τῆς μελλούσης ἀλλαγῆς, εἰ νῦν μηδὲν δεῖται, ὅτι ἔσται ἂν δεηθῆ, τὸ νόμισμα οἶον ἐγγυητῆς ἐσθ' ἡμῖν*. μτφρ. Δ. Λυπουρλής, *Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια*, βιβλία Ε'-Κ', Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2006, 59. Πρβλ. και I. Almeida, «La moneda de Borges: de la degradación al desgaste – rudimentos de semiótica borgesiana», *Variaciones Borges* 13 (2002), 70.

18. Cribb, 370.

19. Dodd, 394: «Money has a social life, then, in myriad different ways».

20. Στο ίδιο.

21. Laera, 39, 40.

Ο θησαυροφύλακας δράκος

Ας επιστρέψουμε στο διήγημα. Ο «Μπόρχες», μετά τον ερχομό του νομίσματος που τον έχει αναστατώσει τόσο, αποφασίζει πως για να σώσει τα λογικά του πρέπει να απαλλαγεί από αυτό. Στην αρχή σκέφτεται να το θάψει στον κήπο –α μην λησμονούμε ότι και η Τεοδελίνα είναι πλέον θαμμένη—²² ή να το παραχώσει σε ένα ράφι της βιβλιοθήκης του, αλλά προτιμά να μείνει μακριά από την επίδρασή του και αποφασίζει να το «χάσει». Έτσι «με μελετημένη απρομελητησία»,²³ και αφού περιπλανηθεί, μπαίνει στο πρώτο τυχαίο καπηλειό και πληρώνει το ποτό του με το *ζάχιρ*, προσπαθώντας να μην θυμάται λεπτομέρειες από τη διαδρομή. Ο αφηγητής στη συνέχεια αποπειράται να λησμονήσει το νόμισμα, γράφοντας μια φανταστική ιστορία που σχετίζεται με έναν θησαυρό και τον δράκο φύλακά του. Ας θυμηθούμε ότι, διόλου τυχαία, είχε ήδη ονειρευτεί πως εκείνος «ήταν τα φλουριά που φύλαγε ένας γρύπας». Ο Μπόρχες με την ίδια την υπόθεση της φανταστικής ιστορίας υποδηλώνει ότι το τέχνασμα της περσόνας του να απαλλαγεί από το *ζάχιρ* ήταν μάταιο.

Το μοτίβο του δράκου εμφανίζεται επίμονα και στη συνέχεια. Ο ήρωας επιχειρεί να πείσει τον εαυτό του ότι το συγκεκριμένο νόμισμα δεν διαφέρει σε τίποτα από τα υπόλοιπα που κυκλοφορούν καθημερινά από χέρι σε χέρι. Δοκιμάζει, μάταια, να σκεφτεί άλλα νομίσματα, και μια μέρα πέφτει στα χέρια του μια λίρα στερλίνα. Τη μελετά, την ξεπατικώνει επάνω σε χαρτί, αλλά «ούτε η φεγγοβολή της μπόρεσε να κάνει τίποτα, ούτε ο δράκοντας ούτε ο Άγιος Γεώργιος».²⁴ Ακόμη και όταν ο «Μπόρχες» αποπειράται να απαλλαγεί από το νόμισμα-ζάχιρ, εμφανίζεται ξανά ο δράκος για να του υπενθυμίσει τη ματαιότητα της προσπάθειάς του.

Χρυσή λίρα (sovereign) Γεωργίου Ε', Βρετανική Αυτοκρατορία, Μελβούρνη, 1929, οπισθότυπος: ο άγιος Γεώργιος σκοτώνει τον δράκο.

22. Πρβλ. López-Baralt, 76.

23. Μπόρχες, «Το Ζάιρ», 395.

24. Στο ίδιο, 397.

Η εικόνα του θησαυρού και του δράκου εισάγει ένα χρόνιο ζήτημα στην περί χρήματος συζήτηση. Η φανταστική ιστορία που ο «Μπόρχες» αποπειράθηκε να γράψει είναι ούτε λίγο ούτε πολύ ένα κράμα του αρχαίου σκανδιναβικού έπους *Φάφνισμαλ* και του *Τραγουδιού των Νιμπελουγγκεν*. Πρωταγωνιστής της είναι ο Φάφνιρ, ο θησαυροφύλακας δράκος.²⁵ Κατά τη γνώμη μου, εδώ συντελείται μια σημαντική τομή. Η υγιής πλευρά του χρήματος αναδεικνύεται μόνον όταν κυκλοφορεί, όταν επιτελεί τον σκοπό του ως μέσο, κάτι που πρέσβευαν, μεταξύ άλλων, ο Αριστοτέλης και οι Πατέρες της Εκκλησίας, οι οποίοι στην πλειονότητά τους δεν καταδίκασαν το χρήμα αυτό καθεαυτό αλλά τις καταχρήσεις ως προς αυτό και ιδιαίτερα τον αποθησαυρισμό του.²⁶ Το νόμισμα-*ζάχιρ* δεν επιτελεί πλέον τον σκοπό του χρήματος ως μέσου συναλλαγής αλλά έχει καταστεί το ίδιο το απόλυτο αντικείμενο, ο σκοπός. Ο Μπόρχες παίζει εδώ με την ιδέα του αποθησαυρισμού που μεταμορφώνει τον φιλάργυρο. Επειδή η μεταμόρφωση στο χρήμα είναι εγγενής (θυμηθείτε· μπορεί να γίνει δειλινό στα περίχωρα, μουσική του Μπραμς, χάρτες, σκάκι κ.ά.), αν δεν κυκλοφορεί τότε είναι σαν η ιδιότητα της αναπόφευκτης μεταμόρφωσής του να μεταβιβάζεται στον φιλάργυρο. Έτσι, ο θησαυροφύλακας, εκτός από αποσυνάγωγος –αφού κρατά για τον εαυτό του πόρους που θα έπρεπε να κυκλοφορούν για το κοινό όφελος– μεταμορφώνεται και σε δράκο, ο οποίος φυλά τον θησαυρό εμποδίζοντάς τον να κυκλοφορήσει.

Ο αφηγητής-«Μπόρχες» προφανώς δεν έχει οικονομικό ενδιαφέρον για το συγκεκριμένο νόμισμα. Φαίνεται όμως να μην μπορεί να απελευθερωθεί από το μέσο προκειμένου να συνεχίσει τη «συναλλαγή». Αν το νόμισμα είναι μια συμβολική εκδοχή της νεκρής αγαπημένης, με αυτόν τον τρόπο υποδηλώνεται ότι ο έρωτάς του για το πρώτο, τρόπον τινά, *ζάχιρ* του, την Τεοδελίνα, έμεινε ατελέσφορος,²⁷ δεν προχώρησε ποτέ πέρα από τη θέαση. Ένας έρωτας που δεν ολοκληρώνεται και ένα κέρμα που δεν χρησιμοποιείται σε συναλλαγές συνδέονται εδώ ως οι δύο «δυσλειτουργικές» όψεις ενός αλλόκοτου νομίσματος.

Μπορούμε, ωστόσο, να χαρακτηρίσουμε την κατοχή του νομίσματος-*ζάχιρ* ως τυπική περίπτωση αποθησαυρισμού; Όχι, ο «Μπόρχες» δεν συγκεντρώνει υλικά αγαθά ή έστω ένα αντικείμενο με αντικειμενικά μεγάλη αξία· αντίθετα, στην κατοχή του έρχεται τυχαία (:) ένα ευτελές (ή και απαξιωμένο) νόμισμα, το οποίο μάλιστα δεν διστάζει να «χάσει» προκειμένου να απαλλαγεί από την επίδρασή του.²⁸ Ο αποθησαυρισμός του αφηγητή φαίνεται να είναι «υπαρξιακός», κάτι που νομίζω ότι μπορεί να συναχθεί και από το όνειρο που είδε, στο οποίο ο ίδιος είχε μετατραπεί στα φλουριά που φύλαγε ένας γρύπας. Ο «Μπόρχες» γίνεται για λίγο ο ίδιος χρήμα, γίνεται «θησαυρός» που φυλάσσεται, γίνεται αντικείμενο ενδιαφέροντος και αφοσίωσης. Από τη στιγμή

25. Πρβλ. την περιγραφή του Μπόρχες για τον «Δράκοντα της Δύσης», *Το βιβλίο των φανταστικών όντων*, Αθήνα: Εκδόσεις Libro, 1991, 69-72.

26. Βλ. ενδεικτικά G. Merianos και G. Gotsis, *Managing Financial Resources in Late Antiquity: Greek Fathers' Views on Hoarding and Saving* [New Approaches to Byzantine History and Culture], London: Palgrave Macmillan, 2017.

27. Πρβλ. Williamson, «Borges in Context», 219.

28. Ορμώμενος από τις αναφορές στον αποθησαυρισμό και την εντύπωση που μπορούν να δημιουργήσουν στον αναγνώστη, θα αποτολμήσω να ισχυριστώ, μολονότι δεν είμαι ειδικός, ότι η περσόνα του συγγραφέα δεν εμφανίζει τη συμπεριφορική διαταραχή που ονομάζεται *παρασυσσώρευση* (hoarding disorder), η οποία χαρακτηρίζεται από την υπερβολική συγκέντρωση αντικειμένων με παράλληλη αδυναμία απόρριψής τους, ανεξαρτήτως της αντικειμενικής τους αξίας. Το άτομο που συσσωρεύει κατ' αυτόν τον τρόπο αδυνατεί να λάβει την αναγκαία απόφαση να απορρίψει ή να αποχωριστεί αγαθά και να διαχειριστεί τις συναισθηματικές αντιδράσεις που συνοδεύουν τον χωρισμό από αυτά. Βλ., π.χ., Λ. Καλογεράκη και Ι. Μιχόπουλος, «Η Διαταραχή Παρασυσσώρευσης στο DSM-5: Κλινική περιγραφή και γνωσιακή προσέγγιση», *Ψυχιατρική* 28.2 (2017), 131-141.

όμως που αυτή η μεταμόρφωση, αν και εξαιρετικά δηλωτική, είναι μόνον ονειρική, θα θελήσει να αποκτήσει, όπως υποδηλώνει η φανταστική ιστορία που αποπειράται στη συνέχεια να γράψει, την αμεσότερη σχέση με το χρήμα (πάντα ως *ζάχιρ*) που μπορεί να φανταστεί, δηλαδή, να γίνει ο φύλακός του. Η ταυτότητά του πλέον είναι άρρηκτα δεμένη με την κατοχή του «θησαυρού»-*ζάχιρ*, τον οποίο, ακόμη και όταν «χάνει», συνεχίζει να φυλάσσει στη μνήμη του, μολονότι στην πραγματικότητα η μνήμη του δεν έχει γίνει το θησαυροφυλάκιο, το «δεσποτήριο», αλλά η ευρύχωρη κατοικία του πανταχού παρόντος *ζάχιρ*.

Η καθολική γοητεία του *ζάχιρ*

Κάπου εδώ κάνει την εμφάνισή του στο διήγημα το βιβλίο –που αναφέρθηκε στην αρχή αυτού εδώ του κειμένου– το οποίο θα βοηθήσει τον αφηγητή να κατανοήσει την πάθησή του. Η μονογραφία αυτή, γραμμένη από τον Γιούλιους Μπάρλαχ, φέρει τον τίτλο *Urkunden zur Geschichte der Zahirsage* (Πηγές σχετικά με την ιστορία του θρύλου του *ζάχιρ*) και συγκεντρώνει όλα τα στοιχεία για τη δεισιδαιμονία του *ζάχιρ*. Σημειωτέον ότι, παρά την επιμελή φροντίδα του υπαρκτού Μπόρχες να αναφέρει τα βιβλιογραφικά στοιχεία του βιβλίου («Μπρεσλάου, 1899»),²⁹ αυτό είναι απολύτως φανταστικό, ένα αγαπημένο τέχνασμα του συγγραφέα. Ο αφηγητής μαθαίνει ότι η πίστη στο *ζάχιρ* είναι ισλαμική και διαβάζει για προγενέστερες περιπτώσεις. Αναμφίβολα, μία από τις σημαντικότερες μαρτυρίες που περιέχει το βιβλίο είναι «ότι δεν υπήρχε στον κόσμο πλάσμα που να μην έτεινε προς το να γίνει *ζάχιρ*, αλλά και ότι ο Πολυεύσπλαχνος δεν επέτρεπε να γίνουν *ζάχιρ* δύο πράγματα ταυτόχρονα, αφού και ένα μόνο αρκούσε για να σαγηνεύσει πλήθη. [...] πάντα υπάρχει ένα *ζάχιρ* [...]».³⁰ Διαβάζοντας το βιβλίο ο «Μπόρχες» αισθάνεται ανακούφιση που δεν είναι ο ίδιος υπαίτιος της δυστυχίας του.

Αργότερα θα πληροφορηθεί ότι η αδελφή της Τεοδελίνας, η Χούλια Αμπασκάλ, την οποία συνειδητοποιεί ότι δεν είχε δει τη νύχτα που ξαγρύπνησαν τη νεκρή, ήταν κλεισμένη σε κλινική καθώς είχε αρχίσει ξαφνικά να φέρεται παράξενα, παραμιλώντας για ένα νόμισμα, όπως ακριβώς και ο σωφέρ κάποιας Μορένας Σάκμαν. Συνειδητοποιούμε ότι το *ζάχιρ* ήρθε για λίγο στην κατοχή του «Μπόρχες» και έφυγε από αυτήν, καθιστώντας τον κρίκο σε μια αλυσίδα ανθρώπων που ο ένας μεταβιβάζει στον άλλον το νόμισμα μέσω της συναλλαγής. Εδώ δεν μπορεί παρά να σκεφτεί κανείς πόσο πιο αποτελεσματικό είναι ένα νόμισμα ως *ζάχιρ* σε σχέση με έναν τίγρη, αστρολάβο ή πυξίδα, αφού η μετάδοσή του υπό τη μορφή χρήματος λαμβάνει έκταση επιδημίας. Ο Μπόρχες παίζει με την οικεία εικόνα του χρήματος που πηγαίνει από χέρι σε χέρι, αλλά και με την εντύπωση, που μάλλον οι περισσότεροι κάποια στιγμή είχαμε, ότι ένα νόμισμα ή χαρτονόμισμα έχει επιστρέψει στα χέρια μας ή ότι το έχουμε αναγνωρίσει στα χέρια κάποιου άλλου. Υπ' αυτή την έννοια, η κοινωνική διάσταση του χρήματος συνίσταται επίσης στο ότι η χρήση του αποτελεί πειστήριο για τη συμμετοχή στην (οικονομική) ζωή μιας κοινότητας.

Ο «Μπόρχες» προς το τέλος της αφήγησης έχει ήδη απορροφηθεί από την καθολική επίδραση του *ζάχιρ*:

29. Μπόρχες, «Το Ζαΐρ», 397.

30. Στο ίδιο, 399.

Ο χρόνος, που απαλύνει τις αναμνήσεις, οξύνει την ανάμνηση του ζάχιρ. [...] τώρα, βλέπω ταυτόχρονα και τις δύο [όψεις]. Δεν το εννοώ σαν να 'ταν γυάλινο, αφού η μία όψη δεν επικαλύπτει την άλλη, αλλά σαν το όραμα να ήταν σφαιρικό, με το ζάχιρ, μετέωρο στο κέντρο. Ό,τι δεν είναι ζάχιρ, το αισθάνομαι ξεθωριασμένο, μακρινό: την υπεροπτική μορφή της Τεοδελίνας, τον σωματικό πόνο.³¹

Ο αφηγητής είναι απόλυτα γ(ο)ητευμένος από το ζάχιρ. Η σαγήνη, η γοητεία, που το τελευταίο ασκεί, η αντίδραση του «Μπόρχες» σε αυτήν, και ο τρόπος θέασής του φέρνουν στον νου την εικονοποιητική αναφορά του Σαρτρ στη «γοητεία» (fascination):

Σε αυτές τις περιπτώσεις [γοητείας] [...] ο γνωρίζων δεν είναι τίποτε απολύτως πέρα από μια καθαρή άρνηση, δεν βρίσκεται ούτε ανακτάται από πουθενά· δεν είναι. Τη μοναδική ιδιότητα που ανέχεται είναι ότι δεν είναι, ακριβώς, αυτό το γοητευτικό αντικείμενο. Στη γοητεία δεν υπάρχει τίποτε άλλο πέρα από ένα γιγάντιο αντικείμενο μέσα σ' έναν έρημο κόσμο. Και όμως, η γοητευμένη εποπτεία σε καμία περίπτωση δεν συγχωνεύεται με το αντικείμενο. Αφού προϋπόθεση για να υπάρξει γοητεία είναι το αντικείμενο να προβάλλει απόλυτα ανάγλυφο σε κενό φόντο, δηλαδή, να είμαι ακριβώς άμεση άρνηση του αντικειμένου και τίποτε άλλο πέρα από αυτό.³²

Ο «Μπόρχες» έχει πλέον αποδεχτεί την αναπόδραστη μοίρα του και αναφέρει: «εγώ δεν θα αντιλαμβάνομαι πια το σύμπαν· θα αντιλαμβάνομαι το ζάχιρ». Στην εφιαλτική εικόνα που δημιουργεί η δυσοίωση παρατήρησή του ότι κάποια στιγμή οι άνθρωποι θα σκέφτονται νυχθημερόν το ζάχιρ³³ (άραγε μια νύξη στην καθολική σαγήνη του χρήματος σε μια καταναλωτική κοινωνία;), ο «Μπόρχες» αφήνει να τρυπώσει η μεταφυσική ελπίδα. Αφού αναφερθεί στους σούφι –οι οποίοι επαναλαμβάνουν είτε το όνομά τους είτε τα ενενήντα εννέα ονόματα του Θεού, μέχρις αυτά να χάσουν τη σημασία τους– καταλήγει: «Μπορεί μια μέρα, με το να σκέφτομαι το ζάχιρ και να το ξανασκέφτομαι, να το διαβρώσω ολοκληρωτικά· και πίσω από το νόμισμα, μπορεί να βρίσκεται ο Θεός».³⁴

31. Στο ίδιο, 400.

32. J.-P. Sartre, *L'être et le néant. Essai d'ontologie phénoménologique*, Paris: Gallimard, 1943, 213: «Dans ces cas [de fascination] [...] le connaissant n'est absolument rien qu'une pure négation, il ne se trouve ni ne se récupère nulle part, il n'est pas; la seule qualification qu'il puisse supporter, c'est qu'il n'est pas, précisément, tel objet fascinant. Dans la fascination il n'y a plus rien qu'un objet géant dans un monde désert. Et pourtant, l'intuition fascinée n'est aucunement fusion avec l'objet. Car la condition pour qu'il y ait fascination, c'est que l'objet s'enlève avec un relief absolu sur un fond de vide, c'est à-dire que je sois précisément négation immédiate de l'objet et rien que cela». Η μετάφραση είναι του γράφοντος. Για μια εναλλακτική μετάφραση, βλ. J.-P. Sartre, *Το Είναι και το Μηδέν. Δοκίμιο φαινομενολογικής οντολογίας*, τ. Α', εισ.-μτφρ.-σχόλια Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1977, 264-265. Ο Feenberg, 139, έχει επίσης σημειώσει ότι το διήγημα σχετίζεται με τη γοητεία κατά την περιγραφή του Σαρτρ.

33. Μπόρχες, «Το Ζάιρ», 401. Βλ. την «ανάγνωση» αυτού του σημείου από τον P. Dove, «Metaphor and Image in Borges's "El Zahir"», *The Romantic Review* 98.2-3 (2007), 174. Δεν είναι η μοναδική φορά που σε διήγημα του Μπόρχες γίνεται μια προειδοποίηση «προφητικού» χαρακτήρα για μια «αποκαλυπτική» έκβαση, βλ., π.χ., «Τίση, Uqbar, Orbis Tertius», *Απαντα τα πεζά*, I, 152: «Μια διασκορπισμένη δυναστεία μοναχικών ανθρώπων έχει αλλάξει την όψη του κόσμου. Το έργο τους συνεχίζεται. [...] τ' αγγλικά, τα γαλλικά, ακόμα και τα ισπανικά, θα εξαφανιστούν απ' τον πλανήτη. Ο κόσμος θα είναι Τίση». Για την αναγνώριση έμμεσων ισλαμικών αναφορών στο παραπάνω διήγημα, οι οποίες σχετίζονται με την πρόσληψη του Ισλάμ από τον Μπόρχες, βλ. Almond, 455-457.

34. Μπόρχες, «Το Ζάιρ», 401. Βλ. S. G. Kurlat Ares, «Sobre "El Aleph" y "El Zahir": La búsqueda de la escritura de Dios», *Variaciones Borges* 19 (2005), 5-22.

Ο Μπόρχες, συνδέοντας το αγαπημένο πρόσωπο (που απόλλυται) με το νόμισμα (που αποκτάται), αναπαριστά την καθολική (αλλά ανηλεή) γοητεία του έρωτα, όπως τον αντιλαμβάνεται ο ίδιος,³⁵ και δράττεται της ευκαιρίας να παρουσιάσει όψεις του χρήματος ως οικουμενικού συμβόλου. Φυσικά, η ανάγνωση που προηγήθηκε είναι μερική και συνιστά ένα δίχτυ υποκειμενικών ερμηνειών, οι οποίες σχετίζονται περισσότερο με τον τρόπο που κατανοεί ο γράφων το κείμενο και ενδεχομένως λιγότερο με ό,τι είχε ο Μπόρχες κατά νου. Κάποιος άλλος μπορεί να αναγνωρίσει στο διήγημα τη μυστικιστική αναζήτηση του Θεού, την αναζήτηση της μούσας του συγγραφέα ή απλώς να διαβάσει το παραλήρημα ενός ανθρώπου που χάνει τα λογικά του. Ίσως ο Μπόρχες να ήθελε να υποδηλώσει όλα αυτά ταυτόχρονα. Άλλωστε ο έρωτας δεν έχει από παλιά περιγραφεί ως μυστικιστική εμπειρία, εξιδανίκευση και τρέλα μαζί;

Πόσο δόκιμη είναι όμως η αναλογία έρωτα και χρήματος; Ο Serge Viderman στο έξοχο βιβλίο του *Περί χρήματος στην ψυχανάλυση και πέρα απ' αυτήν* (*De l'argent en psychanalyse et au-delà*) δείχνει ότι το χρήμα δεν μπορεί να κατακτήσει τις σφαίρες των υψηλότερων αξιών στην καθαρή τους μορφή. Ωστόσο, συνιστά τον καθρέφτη στον οποίο αντανακλάται το σύνολο των αξιών. Για παράδειγμα, ο έρωτας, η αγάπη του Θεού, η φιλοπατρία είναι αξίες ξένες προς την αγοραστική ικανότητα του χρήματος, αλλά η προσφυγή στην αδυναμία του χρήματος να κυριαρχήσει σε αυτές τις αξίες φανερώνει πολλά για την ίδια την αντίληψη περί χρήματος. Ο Μαμωνάς, φέρ' ειπείν, αναβιβάζεται «στην εωσφορική διάσταση του αντιπάλου του Θεού», ωστόσο το χρήμα ως αντίπαλος του Θεού γίνεται θεός και εκείνο.³⁶ Ή όπως το θέτει ο Viderman: «Αυτό που αντιλαμβανόμαστε σ' αυτή την κατά πρόσωπο αντιμετώπιση είναι πως δεν μπορούμε να εγγυηθούμε την απόλυτη αξία παρά μετρώντας την με την έλξη του χρήματος».³⁷

Αντί επιλόγου: Ο Peter Brown συναντά τον Χ. Α. Μπόρχες

Θα επιχειρήσω να ολοκληρώσω αυτή την οπωσδήποτε *ελλιπή* «ανάγνωση» του «*Záhir*» –πληρέστερη παρουσίαση θα απαιτούσε αναφορά στη σχέση του με διηγήματα όπως «*Το Άλεφ*»– με τον τρόπο που την άρχισα, σε τόνο προσωπικό. Έχω καταφύγει σε αυτό το διήγημα κατά τη διδασκαλία μαθημάτων οικονομικής ιστορίας προκειμένου να καταστήσω εύληπτες διάφορες όψεις του χρήματος, τις οποίες οικονομικά σχήματα και θεωρίες αδυνατούν να μεταδώσουν από μόνες τους. Πριν από λίγα χρόνια έπεσε στα χέρια μου ένα βιβλίο του μείζονος ιστορικού Peter Brown –ο οποίος καθιέρωσε τον όρο «Ύστερη Αρχαιότητα» διεθνώς– με τίτλο *Through the Eye of a Needle* (Μέσα από το μάτι της βελόνας). Η ευφορία μου ήταν μεγάλη όταν είδα ότι επικαλείται τη ρήση του Μπόρχες, «το χρήμα είναι μέλλον χρόνος», προκειμένου να συμπυκνώσει την κοσμογονική αλλαγή που συντελέστηκε στην υστερορρωμαϊκή κοινωνία με την εισαγωγή του χρυσού *σολίδου* από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο (306-337). Ο χρυσός κατέστη το καθολικό μέτρο της αξίας, και το χρήμα για πρώτη φορά ξεπέρασε την κατοχή γης ως ένδειξη πλούτου. Μια νέα ελίτ έκανε την εμφάνισή της που στήριξε την οικονομική δύναμή της στην πρόσβαση στο

35. Η. Νúñez-Faraco, «The Theme of Lovesickness in "El Záhir"», *Variaciones Borges* 14 (2002), 115-155.

36. Σ. Βίντερμαν, *Περί χρήματος στην ψυχανάλυση και πέρα απ' αυτήν*, μτφρ. Α. Παρίση, Αθήνα: Ολκός, 1995 (γαλλ. έκδ. 1992), 89-91.

37. Στο ίδιο, 91.

χρυσό νόμισμα και επιδόθηκε σε μια ξέφρενη επιδεικτική κατανάλωση.³⁸ Σημειώνει ο Brown, πριν να αναφερθεί στη ρήση του Μπόρχες: «αυτή ήταν μια εποχή κατά την οποία τόσο πολύς θησαυρός, με τη μορφή *σολίδων*, είχε όντως καταστεί διαθέσιμος – φορτισμένος, με έναν τρόπο που μόνο τα πολύτιμα νομίσματα μπορούν, με τον υπαινιγμό άπειρων δυνατοτήτων».³⁹ Ο Brown συνάντησε τον Μπόρχες, σε μια από εκείνες τις ευτυχείς στιγμές που η ιστορία συναντά τη λογοτεχνία, κατανοώντας ότι μόνον η τελευταία μπορεί να συνοψίσει σε τέτοιο βαθμό, αλλά και να βοηθήσει να αισθανθούμε, μεγάλες αλλαγές.

Μπορεί όμως ένας λογοτέχνης να αγγίξει θέματα που άπτονται της οικονομίας ή της οικονομικής ιστορίας; Η άποψή μου είναι ότι μπορεί, ειδικά όταν τα πραγματεύεται ως πολιτισμικές και κοινωνικές εκφάνσεις. Εξάλλου, μια συμβολή στα οικονομικά δεν είναι πάντοτε απαραίτητο να έχει η ίδια οικονομικό χαρακτήρα. Όπως έχει δείξει ο Scott Meikle, ο Αριστοτέλης γράφοντας ηθική φιλοσοφία επηρέασε την οικονομική σκέψη, μελετώντας κάτι με το οποίο τα καθαυτό οικονομικά δεν ασχολούνται, τους σκοπούς.⁴⁰ Αντίστοιχα, ο Μπόρχες γράφοντας για το *ζάχιρ*, συνέβαλε στο να κατανοήσουμε το χρήμα ως αξία, ως χρόνο, ως έκφραση της επιθυμίας και του δικαιώματος στην ελεύθερη εκλογή.

38. Βλ. ενδεικτικά Merianos και Gotsis, 164-166, 169-172 (όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

39. P. Brown, *Through the Eye of a Needle: Wealth, the Fall of Rome, and the Making of Christianity in the West, 350-550 AD*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2012, 15-16: «For this was a time when, in the form of the *solidus*, so much treasure had, indeed, become available – charged, as only valuable coin can be, with the hint of infinite possibilities: for (in the words of Jorge Luis Borges, in his chilling story “The Zahir”) “any coin...is...a repertory of possible futures... money is future time”».

40. S. Meikle, *Η οικονομική σκέψη του Αριστοτέλη*, μτφρ. Α. Γαβριηλίδης, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2000 (αγγλ. έκδ. 1995), 250-252.

Στο *Στανροδρόμι ιστορίας και λογοτεχνίας* συναντήθηκαν οι

Κατερίνα Γκίκα

Αρχαιολόγος

«Ιστός» Εταιρεία Πολιτισμού | procatilina@gmail.com

Ευδοξία Δελλή

Ιστορικός της φιλοσοφίας, Εντεταλμένη Ερευνήτρια

Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας

Ακαδημία Αθηνών | edelli@academyofathens.gr

Βαγγέλης Κούταλης

Ιστορικός της χιμείας, Υποψήφιος διδάκτωρ

Εργαστήριο Ιστορίας και Επιστημολογίας της Χιμείας

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων | vankout@eie.gr

Χαράλαμπος Μαγουλάς

Εντεταλμένος διδάσκων Φιλοσοφίας

Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών

Πανεπιστήμιο Λευκωσίας | magoulas.c@unic.ac.cy

Γεράσιμος Μέρμανος

Ιστορικός, Κύριος Ερευνητής

Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών | gmerianos@eie.gr

Ουρανία Πολυκανδριώτη

Φιλολόγος, Διευθύντρια Ερευνών

Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών | ranpoly@eie.gr

Νικήτας Σινιόσογλου

Ιστορικός της φιλοσοφίας, Κύριος Ερευνητής

Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών | nsinios@eie.gr

Γιάννης Στόγιας

Αρχαιολόγος-νομισματολόγος, Προϊστάμενος ερευνητής

Νομισματική Συλλογή Κοινωφελούς Ιδρύματος Κοινωνικού

και Πολιτιστικού Έργου | ystoyas@gmail.com

ΤΟ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟ ΣΤΟ ΣΤΑΥΡΟΔΡΟΜΙ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ ΟΚΤΩ ΚΕΙΜΕΝΑ
ΠΟΥ ΕΠΙΜΕΛΗΘΗΚΑΝ ΟΙ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ
ΜΕΡΙΑΝΟΣ ΚΑΙ ΝΙΚΗΤΑΣ ΣΙΝΙΟΣΟΓΛΟΥ
ΜΕ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ ΤΗΣ
ΜΑΡΙΑΝΝΑΣ ΠΟΓΚΑ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΣΙΜΑΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΘΗΚΕ
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2020 ΣΕ ΑΡΧΕΙΑ EPUB
ΚΑΙ PDF ΚΑΙ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ ΨΗΦΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

